

Miskotte en de ethische theologie

Jan Muis

Utrecht

jmuis52@outlook.com

This article discusses how K.H. Miskotte (1894-1976) evaluated the commonly named 'ethical' theology of J.H. Gunning jr. (1829-1905) in different periods of his life. Firstly, it examines how Miskotte's appreciation of Gunning's search for a synthesis between Christ and culture faded away after his discovery of Barth's early dialectical theology (1922). Secondly, it analyses Miskotte's break with Gunning in his criticism of the Christology of F.W.A. Korff (1941) and in his own restatement of Barth's conception of incarnation as revelation in Old Testament terms. Thirdly, it describes two insights the older Miskotte adopted from Gunning: his view of the church as renewed humanity and his apostolate in solidarity (1953).

Keywords: K.H. Miskotte, J.H. Gunning Jr., F.W.A. Korff, 'Ethical theology', Christology

Voor mij persoonlijk is er geen figuur in de moderne kerkgeschiedenis die mij zo jaloers maakt – geen geest van wie de adelaarsvlucht mijn jeugd zo in vervoering heeft gebracht ... (Miskotte over Gunning in 1959)¹

Met de verschijning van het zeventiende, laatste deel van Miskottes *Verzameld Werk* zijn vrijwel al Miskottes teksten over de ethische theologie op een overzichtelijke wijze toegankelijk gemaakt voor een nieuwe generatie theologen. 'Ethische theologie' – dat betekent bij Miskotte voor alles: Gunning, al weet hij ook de 'latere ethischen' op waarde te schatten.² Dit rijk geannoteerde boek biedt de mogelijkheid Miskottes verhouding tot de

1 K.H. Miskotte, *Johannes Hermanus Gunning en andere bijdragen over de theologie van de 19^e eeuw. Verzameld Werk* (verder: *MVW*) 17, Willem Maarten Dekker, Willem van der Meiden, Lieuwe Mietus, Rinse Reeling Brouwer (red.). Utrecht: KokBoekencentrum 2024, 447. De nummers tussen haken in de tekst verwijzen naar pagina's van dit boek. Dit artikel is een uitgebreide bewerking van de lezing die ik op 8 november 2024 gaf bij de presentatie van *MVW* 17 in Blauwkapel.

2 K.H. Miskotte, 'De ethische richting' (1951), in: *In de Waagschaal, MVW* 1, 331-335.

ethische theologie verder te onderzoeken³ en in dit artikel wil ik daar een bijdrage aan leveren.

Het grootste deel van deze band bestaat uit de bijdragen die Miskotte leverde aan *Prof. J.H. Gunning Leven en werken* (1922-1925), de serie in vijf banden waarvoor hij ook het inleidende 'Praeludium' schreef. We kunnen in de nieuwe uitgave tot in detail nagaan hoe Miskottes interpretatie en evaluatie van Gunnings oeuvre in de jaren tussen 1922 en 1929 is veranderd. In plaats van het 'Praeludium' wordt namelijk Miskottes uitgebreide bewerking ervan, zijn boek *Johannes Hermanus Gunning* uit 1929, afgedrukt met in de noten de wijzigingen en toevoegingen ten opzichte van het 'Praeludium'. Na 1929 publiceert Miskotte ruim twintig jaar niets over de ethische theologie en over Gunning. In 1953, na de invoering van de nieuwe kerkorde in de Nederlands Hervormde Kerk, verrast hij met een opstel over Gunnings kerkleer, die hij als het minst verouderde en meest actuele onderdeel van diens theologie beschouwt. In zijn laatste artikel over Gunning uit 1962 stelt hij Gunning aan een nieuw lezerspubliek voor als een inspirerend voorbeeld van solidair apostolaat.

Wanneer we deze nieuwe uitgave overzien, vallen drie dingen op. 1. Miskotte heeft in 1923 en 1929 heel verschillende evaluaties van Gunning gepresenteerd. 2. In de jaren dertig en veertig heeft hij over de ethische theologie gezwegen. 3. Uit zijn publicaties in de jaren vijftig en zestig blijkt dat Miskotte ook tijdens zijn verwerking van Barths theologie zich met Gunning is blijven bezig houden. Dit roept drie vragen bij mij op. De eerste is: hoe heeft de kennismaking met het werk van Barth in de jaren twintig de waardering van Gunning bij de jonge Miskotte veranderd? Ik probeer deze vraag te beantwoorden door Miskottes theologisch portret van Gunning in het 'Praeludium' te beschrijven en daarna na te gaan hoe zijn kijk op Gunning is veranderd in zijn latere boek over Gunning. De tweede vraag is: hoe stond Miskotte tegenover Gunning in de jaren dertig en veertig, de tijd waarin hij het denken van Barth op creatieve wijze vertolkte en mede vormgaf? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is een omweg noodzakelijk. Deze is te vinden in een artikel waarin Miskottes breuk met de ethische traditie naar mijn gevoel het sterkst, zij het indirect, tot uitdrukking komt: zijn polemische recensie van het eerste deel van de christologie van Korff (1942). Wat Miskottes kritiek op Korff zegt over zijn verhouding tot Gunning, kan alleen duidelijk worden tegen de achtergrond van de overeenkomsten tussen

3 Dit onderzoek werd begonnen door De Kruijf en voortgezet door De Lange; G.G. de Kruijf, *Heiden, Jood en Christen: Een studie over de theologie van K.H. Miskotte*. Baarn: Ten Have 1981, 183-188; A. de Lange, 'Het tegoe van J.H. Gunning Jr. bij K.H. Miskotte', *MVW* 17, xxvii-xlix.

de christologie van Korff en die van Gunning. Daarom schets ik voorafgaand aan de bespreking van het debat tussen Miskotte en Korff de onderdelen van Gunnings christologie die hier impliciet in het geding zijn. Op deze wijze kan uit Miskottes kritiek op Korff zijn positie ten opzichte van Gunning in de jaren veertig worden afgeleid. De derde vraag is of er in het denken van de oudere Miskotte, ondanks zijn toewijding aan de theologie van Barth en zijn kritiek op Gunning, inzichten van Gunning werkzaam zijn gebleven. Voor een antwoord op deze vraag wend ik mij tot zijn opstel over Gunnings kerkleer en zijn gedachten over solidair apostolaat.

Miskottes bewondering voor Gunning

In het 'Praeludium' formuleert Miskotte de indruk die de persoon en het werk van Gunning op hem hebben gemaakt voordat hij Barth leerde kennen, waarbij hij een evenwicht zoekt tussen bewondering en kritiek.⁴ Deze impressie wordt gecomplementeerd door typering en beoordelingen in zijn overige bijdragen aan *J.H. Gunning leven en werken*. Miskotte waardeert Gunning als de theoloog die de spinozistische, pantheïstische religiositeit van de culturele elite van zijn tijd heeft herkend en gedeeld en die het verlangen naar eenwording met God heeft gehonoreerd, gezuiverd en beantwoord vanuit zijn geloof in Christus (15-16). Jezus Christus is de 'Godmens' (21, 80) in wie God immanent is in de mensheid (32). Gunning acht het Verlichtingsideaal van menselijke vrijheid en zelfwerkzaamheid gerechtvaardigd, maar ziet dit ideaal alleen volkomen verwerkelijkt in het leven, lijden, sterven en opstaan van Jezus Christus (23). Geloven is leven in vereniging met de gekruisigde en opgestane Christus (33-35) en in 'tot normaliteit herstelde menselijkheid' (28). Miskotte ziet in Gunning een ethisch mysticus: hij wist ter wereld niets diepers dan een 'god-menselijk leven'⁵ waarin het goede en de vreugde van de ziel één en hetzelfde zijn (111). Christus is het vleesgeworden Woord, het goddelijk Woord waardoor alles ontstaan is en waarin leven en licht is voor de mensen (Johannes 1: 1-4). Dit eeuwige Woord is 'de overgang tot het schepsel' in God (260). Als Woord is Hij is niet alleen heilsmiddelaar, maar ook scheppingsmiddelaar: de goddelijke grond van al het goede en ware in de wereld en in de mensen (49, 56). Waar mensen het goede doen en het ware ontdekken, daar is Christus aan het werk. Miskotte bewondert bij Gunning

4 K.H. Miskotte, 'Dagboek 4 januari 1923', in: *Uit de dagboeken 1917-1930*, MVW 4 (1985), 235.

5 K.H. Miskotte, 'Praeludium', in: J.H. Gunning J.Hz. (red.), *Prof. Dr. J.H. Gunning Leven en werken* I. Rotterdam: Bredée 1922, lvii. Deze term wordt in de noten van MVW 17 niet vermeld.

een radicaal en exclusief Christusgeloof dat paradoxaal samengaat met een universeel humanisme (23).

Deze bewondering is niet zonder kritiek. Miskotte vindt dat Gunning het verschil tussen natuurwetenschappelijke kennis en geloofskennis veronachtzaamt. Doordat hij Kants kenkritiek niet ter harte neemt, vervaagt de grens tussen geloofskennis en metafysica (213). Op grond van zijn geloof in de ene Logos als scheppingsmiddelaar en heilsmiddelaar streefde Gunning naar een eenheid van geloofservaring en wereldverklaring die niet langer houdbaar is (56n338, 56-57, 59n366, 151, 156n53).⁶ Het wezenlijk christelijke kan echter worden bewaard zonder metafysische speculatie (152). Ook betreurt Miskotte dat Gunning Christus als het enige uitgangspunt van geloven en denken stelt. Hij vindt dit fanatiek (79n454). Wanneer de jonge Gunning op grond van de inwoning van het Woord in de schepping onbekommerd stelt dat Christus overal aan het werk is waar mensen het goede doen en het ware zoeken, valt Miskotte hem bij: 'waar zelfverloochening is, dáár is Christus' (238). Maar de stelling van de oudere Gunning dat een mens alleen in geloofsgemeenschap met Christus tot echte zelfverloochening komt, getuigt volgens Miskotte van 'dogmatisme' (238). En wanneer Gunning zich gaat inzetten voor het herstel van de institutionele kerk met haar ambten en belijdenissen, acht Miskotte dat 'in hoge mate tragisch' (51). Hij meent dat Gunning nooit werkelijk in de mogelijkheid van juridisch kerkherstel heeft geloofd en verklaart diens wending naar het instituut kerk uit een verzwakt vertrouwen in het naderen van Gods koninkrijk (50).

Miskottes verwijdering van Gunning

Kort na de voltooiing van het 'Praeludium' begint Miskotte de lectuur van Barths *Römerbrief*. Na aanvankelijke ergernis over Barths theologische relativering van alle menselijke waarden, geeft hij zich spoedig gewonnen aan de dialectische theologie.⁷ Dit kan zijn waarderende interpretatie van Gunning uit 1922 niet ongemoeid laten. Is Gunnings synthese van Christus en humaniteit, van evangelie en cultuur geen hersenschim? Moet Miskotte Gunning, met wie hij zich van jongs af aan verbonden voelde⁸, niet loslaten

6 Bij het schrijven van het 'Praeludium' voelt Miskotte hoe ver hij van Gunnings 'geloofsmythologie' is afgeraakt; 'Dagboek 26 mei 1922', *MVW* 4, 221.

7 Miskotte, *Uit de dagboeken 1917-1930*, *MVW* 4, 242-244.

8 Miskotte begon Gunning als dertienjarige te lezen; 'Dagboek 3 augustus 1939', in: *Uit de dagboeken 1938-1940*, *MVW* 5C (2018), 686.

als hij Barth wil volgen? Het boek van 1929 is de neerslag van Miskottes worsteling met deze vragen. Het is een poging om Gunning te redden uit de greep van Barths scherpe theologische kritiek.

Uit de wijzigingen in de tekst van het 'Praeludium' blijkt dat Miskotte inadequaat geworden uitdrukkingen corrigeert en barthiaanse formuleringen invoegt. Beschreef hij in 1922 het geloof der gemeente als een zielestaat, in 1929 voegt hij een passage toe waarin hij benadrukt dat dit geloof berust op openbaring (24-26). De omschrijving van het geloof der gemeente als een vereniging van een persoonlijke psychologische instelling, een historische waarde en een algemeen-menselijke intuïtie, is geschrapt, evenals de opmerking dat dit geloof is verbonden met een 'onaantastbaar vertrouwen in de algemeen religieuze intuïtie' (25n129). In de beschrijving van Gunnings *Het Kruis des Verlossers* wordt opgenomen: 'Het kruis is openbaring, is crisis, heil en ergernis' (79). De typering van Gunnings focus op het kruis als 'fanatische middelpunt-stelling' wordt vervangen door 'de radicale belijdenis' (79n454). Het 'godmenselijk leven' van de nieuwe mens maakt plaats voor 'het door God gegeven leven' (111).⁹ Aan zijn eerdere bezwaren tegen Gunnings kosmische speculaties en kerkelijke verenging wordt toegevoegd dat Gunning ten onrechte 'openbaring' gelijkstelt aan 'ontvouwing' en het leven van Jezus ziet als ontvouwing van God in de mens en de ontvouwing van de mens tot het opnemen van goddelijk leven (60).

Miskotte relateert nu het humanisme van Gunning door te wijzen op diens calvinistische levensgevoel. Hierin domineert niet het ideaal van de zelfstandige mens, maar is de mens een schepsel dat in alle dingen afhankelijk blijft van zijn Schepper (66, 70). Maar kan het geloof dan nog wel worden opgevat als 'herstelde normaliteit'? En kan men dan met Gunning zeggen dat het dilemma 'of uit God of uit de mens' in het geloofsleven helemaal niet bestaat? 'Wist Gunning dan niet dat er tussen God en mens, tussen Schepper en schepsels geen overgang is?' (69) Miskotte erkent dat hier een 'moeilijkheid' in Gunnings denken ligt, maar meent toch dat Gunning het onderscheid tussen Schepper en schepsel handhaaft omdat hij eigenlijk bedoelt: 'waar God God mag zijn, daar wordt de mens mens' (70). Om deze interpretatie te handhaven moet Miskotte 'Gunning met Gunning corrigeren': geloof is geen 'herstelde normaliteit', maar geloven dat God ons zal herstellen (70).

Alles wegend stelt Miskotte vast dat de synthese tussen Christus en cultuur bij Gunning vol spanningen blijft (56-59, 65) en concludeert hij dat Gunnings theologische synthese is mislukt (63, 100). Maar dit neemt niet

9 Zie noot 5.

weg dat Gunning zelf de synthese heeft geleefd in priesterlijke solidariteit met zijn tijdgenoten (63, 65). En precies hierin ligt zijn blijvende gezag en inspiratie; de persoonlijkheid van Gunning is meer dan zijn theologie. Daarom acht Miskotte een *streven* naar synthese toch gerechtvaardigd wanneer dit verbonden blijft met luisteren naar de Heilige Geest (76-77). Een dialectisch denken in tegenstellingen dat elke synthese a priori ontkent, wijst hij af.

Als een 'hoognodige aanvulling' op zijn vaststelling dat Gunnings synthese mislukt is, last Miskotte een beschrijving van Gunnings prediking in. De prediking acht Miskotte een gezichtspunt dat de problematiek van de synthese overstijgt en omvat (100). De prediking is bij Gunning een gebeuren waarin de Schrift tot ons komt als het Woord van God en waarin een geloof wordt gewekt dat nooit het bezit wordt van de religieuze mens (100-104). In het besef dat de prediking een wonder is 'waarin wij God door God horen en verstaan' zijn Gunning en Barth aan elkaar verwant (105). Op grond hiervan stelt Miskotte dat er geen 'wezensverschil (is) tussen synthetisch streven dat in de gebrokenheid blijft en een dialectiek die het gesprek waarlijk nergens afbreken kan noch wil' (104). De waarheid dat 'geen menselijke ervaring tot God leidt' sluit niet uit 'dat de mens alleen het menselijke verstaan kan van de Naam' (102-103). Wanneer men de 'ethische verlossingsreligie' (16, 44) van La Saussaye en Gunning streng doordenkt en doorleeft, dan houdt zij tenslotte in 'dat openbaring tegelijk verlossing is, dat het Woord ons verzoent' (106). Zo probeert Miskotte uit alle macht zowel Gunning als Barth vast te houden. Ook bij Miskotte zien we een synthese vol spanning. Is zij houdbaar?

Gunnings gedachten over de Godmens

Op deze vraag geeft Miskotte in zijn latere publicaties geen rechtstreeks antwoord. Maar we kunnen het wel afleiden uit zijn reactie op ethische tijdgenoten die zich in het spoor van Gunning bewogen. De belangrijkste daarvan was de Leidse dogmaticus Korff, die in 1940 het eerste deel van zijn christologie publiceerde. Miskotte schreef een uitvoerige kritische recensie van dit boek. Om te kunnen bepalen hoe Korff de ethische traditie van Gunning voortzette en in hoeverre Miskottes kritiek op Korff ook de christologie van Gunning raakte, geef ik eerst een korte schets van Gunnings visie op Christus als het Woord van God.

Gunning heeft geen christologie geschreven; zijn christologie moet worden gereconstrueerd aan de hand van verspreide fragmenten in zijn

geschriften.¹⁰ In heel Gunnings theologie en wereldbeschouwing staat de levende persoon van Christus in het middelpunt.¹¹ Deze persoon is de vleesgeworden goddelijke Logos.¹² Vanuit de vleeswording denkt Gunning na over het eeuwige Woord en verstaat hij Jezus' leven, sterven, verheerlijking, regering en wederkomst. Zijn theologie wil 'rekenschap afleggen en getuigen van de draagwijdte der incarnatie'¹³ en is daarom evenals die van Barth voluit christocentrisch.¹⁴

Volgens Gunning leren wij Christus kennen door de onmiddellijke aanschouwing van zijn persoon.¹⁵ In de menselijke en historische werkelijkheid van Christus zien wij God.¹⁶ Dit zien van God in Christus is de kern van het geloof, het leven in gemeenschap met Christus.

Omdat het Woord in den beginne (Johannes 1:1) de 'eeuwige grond' is van de historische Jezus Christus, moeten wij het pre-existente Woord verstaan vanuit het vleesgeworden Woord.¹⁷ Het eeuwige Woord is de eeuwige Zoon; geen abstract idee, maar een levende persoon.¹⁸ De eeuwige Zoon kan niet los van de vleeswording worden gedacht. Hij is de goddelijke persoon die mens gaat worden, God in aanstaande vereniging met de mensheid. Daarom past Gunning de term 'Godmens', die in de traditie uitsluitend werd gebruikt voor het vleesgeworden Woord, in navolging van zijn leermeester

10 Een beschrijving in chronologische volgorde van de belangrijkste teksten biedt G. Bos, *Christus de Gekruisigde voor en in ons: Gunnings getuigenis van het verzoende leven* (verder: *Gekruisigde*). Dordrecht: J.P. van den Tol 1981.

11 J.H. Gunning Jr., *Beginselen en meningen* (1860), in: *Verzameld Werk* (verder: *GVW*) 1, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2012, 117; *Wat is het geloof?* (1887), *GVW* 2, 286. Christus in het middelpunt stellen is het 'ethische beginsel': *Jezus Christus, de Middelaar Gods en der mensen* (1884) (verder: *Middelaar*), *GVW* 2, 189.

12 Noordmans wijst er op dat Gunnings hele theologie, evenals die van de kerkvaders, wordt bepaald door zijn logosleer; O. Noordmans, 'Ontwikkeling en toekomst van de ethische theologie' (1931), in: *Verzamelde Werken* 3, J.M. Hasselaar e.a. (red.). Kok: Kampen 1981, 437, 443, 461.

13 J.M. Hasselaar, 'Aantekeningen over prof. Dr. J.H. Gunning Jr.' (1963) in: *Alluisterend*. Utrecht: 1977, 115.

14 Ook de latere ethische theologen Gerretsen en Aalders stellen, bij alle verschil in christologische uitwerking, de incarnatie centraal: J.H. Gerretsen, *Christologie*. Nijmegen: Ten Hoet 1911, 54-55; W.J. Aalders, *De Incarnatie*. Groningen: Wolters 1933, 25-28. Zie ook: P. Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig: Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethisch beginsel*. Gorinchem: Narratio 2014, 243, 246.

15 Gunning, *Middelaar*, 205, 208, 214.

16 Gunning, *Middelaar*, 181, 191, 239.

17 J.H. Gunning Jr., *Blikken in de openbaring* (verder: *Blikken*) IV. Rotterdam: Bredée 1930² (1869¹), 391-392; *Middelaar*, 191.

18 Gunning, *Blikken* I, 316; *Blikken* IV, 389-391; 'De godheid van Christus', *Protestantsche Bijdragen* I (1870), 157.

Daniel Chantepie de la Saussaye ook toe op het pre-existente Woord.¹⁹ In de vleeswording wordt de Zoon in de tijd wat Hij wezenlijk en eeuwig is.²⁰

Vleeswording is voor Gunning een proces waarin God en mens volkomen verenigd worden in de ene persoon Jezus Christus. Daarom karakteriseert Gunning de ene persoon, het ene leven, het ene bewustzijn van Jezus Christus als 'godmenselijk'.²¹ De klassieke formule dat de eeuwige Zoon de menselijke natuur heeft *aangenomen*, die het onderscheid tussen godheid en mensheid accentueert, doet volgens Gunning tekort aan de eenheid van de godmenselijke persoon Jezus Christus.²² In de voorstelling van een aanneming van de menselijke natuur blijft God abstract en afstandelijk,²³ wordt Jezus' mensheid tot middel gereduceerd en zijn personaliteit miskend.²⁴ In de vleeswording blijken godheid en mensheid geen 'heterogene naturen'²⁵

19 D. Chantepie de la Saussaye, *Beoordeling van het werk van Dr. J.H. Scholten over de leer der Hervormde Kerk* (1857-1859), in: *Verzameld Werk* (verder: CSVW) 2, F.G.M. Broeyer e.a. (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2000, 178n11, 216, 222, 229. Volgens Bavinck wordt in La Saussayes visie op de pre-existente Godmens als grond van de schepping het onderscheid tussen Schepper en schepsel uitgewist. H. Bavinck, *De theologie van Prof. Dr. Daniel Chantepie de la Saussaye: Bijdrage tot de kennis der ethische theologie*. Leiden: Donner 1903² (1884¹), 87-88. Zo ook: G.C. van Niftrik, 'Christologisch-antropologische heroriëntatie der dogmatiek bij Dr. D. Chantepie de la Saussaye', in: *Ernst en Vrede: Opstellen rondom de ethische theologie*. 's Gravenhage: Boekencentrum 1951, 94-96.

20 Gunning, *Blikken* IV, 392; *Spinoza en de idee der persoonlijkheid* (1876), *GVW* 3, 309; *Het leven van Jezus: Tafereelen uit het leven des Heeren*. 's Gravenhage: W.A. Beschoor 1880, 600, 611, 616.

21 In de traditie duidde het zelfstandig naamwoord 'Godmens' op de twee naturen van Christus. Bavinck vraagt of in de ethische opvatting van 'godmenselijkheid' de menswording van God niet wordt ingeruild tegen de Godwording van de mens; Bavinck, *De theologie van Prof. Dr. Daniel Chantepie de la Saussaye*, 93. Bavinck raakt hier een gevoelige zenuw: kunnen La Saussaye en Gunning in hun christologie het onderscheid tussen Schepper en schepsel bewaren? In zijn repliek op Bavinck stelt Gunning dat dit onderscheid wordt gehandhaafd in de verwachting van de toekomst van Christus (Gunning, *Middelaar*, 223), maar daarmee is de vraag voor de incarnatie nog niet beantwoord. Den Bok betoogt dat Gunnings conceptie van de pre-existente Godmens de incarnatie tot de aardse verschijning van een hemels wezen maakt en onvoldoende recht doet aan het onderscheid tussen Schepper en schepsel; N. den Bok, "Hoe denkt u over de Christus?" Een klassieke peiling van Gunnings ethische christologie', <https://www.theologie.nl/een-klassieke-peiling-van-gunnings-ethische-christologie/>, lezing op 17 januari 2014, 4, 6. Het is opmerkelijk dat de oude Gunning bij de herdruk van Bavincks boek na 20 jaar diens kritiek op La Saussaye 'in hoofdzaak' als juist erkent; J.H. Gunning Jr., 'Brief aan H. Bavinck, 2 december 1903', in: *Brochures en brieven uit zijn Leidse tijd (1889-1899)*, A. de Lange (red.). Kampen: Kok 1984, 155.

22 Gunning, *Blikken* II, 258; *Het leven van Jezus*, xxxv-xxxvi.

23 Gunning, *Wat is het geloof?*, 285.

24 Gunning, *Middelaar*, 240.

25 J.H. Gunning Jr., *Brief aan H. Bavinck* 1 (1884), in: *GVW* 2, 156. Gunning stelt: 'Maar in elke geval gaat het onderscheid tussen ... het goddelijke en het menselijke, in dit "godmenselijk" niet op.' In 1876 schreef Gunning echter dat de eeuwige Logos toen Hij in de wereld intrad

te zijn, maar verenigbaar. De mens is geschapen naar het beeld van de Zoon, die zelf het ongeschapen beeld van de Vader is.²⁶ Daarom is de ware, zondeloze menselijke natuur 'ontvankelijk' voor God²⁷ en zijn godheid en mensheid 'verwant'.²⁸ De menswording is niet beperkt tot Christus' geboorte, maar strekt zich uit over heel Jezus' leven dat zich voltrekt als ontwikkeling en groei tot aan het kruis.²⁹

Het eeuwige Woord leeft niet alleen in Jezus' aardse leven (*ensarkos*), maar ook daarbuiten (*asarkos*). Door dit Woord is alles geschapen, zegt Gunning met verwijzing naar Spreuken 8:1, Johannes 1:2, Kolossenzen 1:6-17, Hebreëen 1:3. Christus is niet alleen de middelaar van ons heil, maar ook middelaar van de schepping. Hij is de 'grond' van de schepping,³⁰ de 'overgang' tussen de eeuwige God en de tijdelijke schepping.³¹ Omdat alle dingen bestaan door en in de Zoon, is Christus in alle dingen aanwezig.³² Daardoor is de wereld 'vatbaar'³³ voor verlossing. Gunning verwijst in dit verband keer op keer naar Johannes 1:4: 'In het Woord was leven en het leven was het licht voor de mensen'. Dit houdt om te beginnen in dat de wereld en de mens redelijk zijn en dat de wereld voor de mens kenbaar is.³⁴ Maar deze Logos is de Zoon, persoon en daarom ook de fundering van onze menselijke personaliteit.³⁵ Het Woord werkt overal waar mensen goed en kwaad onderscheiden en het

'geen nieuwe natuur aannam maar zijn *eigen* natuur ten volle openbaarde'; Spinoza en de idee der persoonlijkheid, *GVW* 3, 309. De term 'niet heterogene naturen' stamt van La Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap in de encyclopedie der wetenschappen* (1872), *CSVW* 3, 523.

26 Gunning, *Blikken* II, 7-8 'De godheid van Christus', 285.

27 Gunning, 'De godheid van Christus', 173; *Wat is het geloof?*, 285.

28 Gunning, 'De godheid van Christus', 173.

29 Gunning, *Blikken* III, 2-3; *Het leven van Jezus*, xxxvii; *Middelaar*, 189, 239. Het concept van menswording als levensontwikkeling is ontworpen door Dorner. Zie: H. Assel, *Elementare Christologie I: Versöhnung und neue Schöpfung*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus 2020, 436.

30 Gunning, *Blikken* I, 300; 'De godheid van Christus', 175; *Middelaar*, 185; *Wat is het geloof?*, 263. De notie 'grond' ontleent Gunning aan Plato: *Plato's ideeënleer* (1874), *GVW* 3, 199-204. Voor Gunnings platoonse denkrant zie: J.H. Semmelink, *Prof. Dr. J.H. Gunning: Zijn ontwikkelingsgang en zijne beginselen*. Zeist: Vonk 1926, 141-144, 285-288. Gunning verwierpt de these van Kant dat het wezen van de dingen niet gekend kan worden: Gunning, *Discipelen des Woords* (1883), *GVW* 2, 145; *Onze schuld tegenover de 'gereformeerden'* (1887), *GVW* 2, 320-321.

31 Gunning, *Het geloof der gemeente als theologische maatstaf voor de wijsbegeerte van de godsdienst* (1890), 86, geciteerd in: *MVW* 17, 260.

32 Gunning, *Discipelen des Woords* (1883), *GVW* 2, 135.

33 Gunning, *Blikken* I, 316; *Het Kruis des Verlossers*⁴ (1881), 35, geciteerd in: Bos, *Gekruisigde*, 35.

34 Gunning, *Blikken* I, 317; *Het leven van Jezus*, 608 nt 1; *Wat is het geloof?*, 263.

35 Gunning, *Blikken* IV, 393.

goede doen.³⁶ In alle mensen is het Woord werkzaam en daarom zoeken zij onbewust Christus, ook als zij nog nooit van Christus hebben gehoord.³⁷ Gunning valt Tertullianus bij: *anima naturaliter christiana est*.³⁸ Is er iets goed, iets waars, iets verhevens, iets van liefde in een mens, dan is dit van Christus, dan woont Christus in hem.³⁹

Hetzelfde Woord dat in heel de schepping werkt, is in Jezus Christus vlees geworden. Daarom is de schepping aangelegd op de verheerlijking in Christus⁴⁰ en is er een verband tussen menselijke levenservaring en goddelijke zelfmededeling. De ervaring van goed en kwaad in het geweten leidt naar de openbaring in Christus. Dit is geen ongebroken lijn. Omdat we zondaren zijn, zijn verzoening en bekering nodig. Christus is onze verzoening. In onze bekering tot hem wordt onze geschapen mensheid hersteld en worden onze diepste behoeften aan leven, liefde, vrijheid en heiligheid vervuld.⁴¹

Miskottes clash met Korff

Miskottes verzet tegen de ethische theologie is misschien nergens duidelijker aan het licht gekomen dan in zijn recensie van de christologie van Korff in 1941. De Leidse dogmaticus Korff (1887-1942) koos als uitgangspunt het geloof dat zijn blik richt op de historische verschijning van Jezus Christus. Het geloof ziet in deze verschijning het komen van God.⁴² Dit komen vindt plaats langs een verticale lijn in de incarnatie en langs een horizontale lijn in de geschiedenis. De verticale lijn snijdt de horizontale lijn niet in een enkel punt; 'het snijden zelf heeft continuïteit'.⁴³ De komst van God in de mens Jezus Christus knoopt aan bij een diep menselijke behoefte

36 Gunning, *Deze wereld of de toekomstende: Een woord tot de gemeente naar aanleiding van het oprichten van een standbeeld voor Spinoza* (1880), *GVW* 3, 411; *Glaube und Sittlichkeit*, Amsterdam: Höveker 1882, 14.

37 Gunning, *Wat is het geloof?*, 281.

38 Gunning, *Gordel en wijnkruik* (1859), *GVW* 1, 85; *Is er zaligheid buiten het geloof?* (1870²), *GVW* 1, 354.

39 Gunning, *Wat is het geloof?*, 281.

40 Gunning, *Christus de Gekruisigde voor en in ons* (1864), *GVW* 1, 263.

41 Gunning, *Christus de Gekruisigde voor en in ons*, 219; *Blikken I*, 251-252; 'De godheid van Christus', 151; *Discipelen des Woords* (1883), *GVW* 2, 136; *Middelaar*, 227; *Wat is het geloof?*, 279; *Het leven van Jezus*, xxxiv.

42 F.W.A. Korff, *Christologie: De leer van het komen Gods I*. Nijkerk: Callenbach 1942² (1940¹), 11, 61-68.

43 Idem, 12, 179.

aan verlossing, die voortkomt uit de schepping van de mens naar Gods beeld en uit de algemene openbaring.⁴⁴ Het komen van God heeft 'de meest bevredigende formulering, die wij tot dusver bezitten' gevonden in het dogma van Chalcedon: Christus is één persoon in twee naturen, onvermengd, onveranderd, ongedeeld, ongescheiden.⁴⁵ Hoe één persoon tegelijk God en mens kan zijn blijft in deze uitspraak een geheimenis; de vier ontkenningen van het dogma verklaren niets, zij dienen slechts om misverstanden af te weren.⁴⁶

In zijn bezinning op de vleeswording maakt Korff een dubbele denkbeving: van de persoon van de aardse Jezus naar het eeuwige Woord en van het eeuwige Woord naar de mens Jezus, in wie het vlees is geworden.⁴⁷ De eenheid van de persoon van Jezus staat voorop. In de gereformeerde traditie verdwijnt deze eenheid uit het zicht door de sterke nadruk op het onderscheid tussen Schepper en schepsel, goddelijke en menselijke natuur. Korff signaleert dit gevaar zowel bij Calvijn als bij Barth.⁴⁸ Bij Calvijn staat de gedachte dat God zich toont in Christus' mensheid,⁴⁹ in de schaduw van zijn gedachte dat Christus' mensheid zijn godheid verbergt.⁵⁰ Dat de menselijke natuur vatbaar is voor vereniging met God, komt bij Calvijn niet uit de verf.⁵¹ Door het 'onvermengd en onveranderd' te benadrukken is Calvijn 'in botsing gekomen' met het 'ongedeeld en ongescheiden'.⁵² Bij Barth komt volgens Korff de eenheid van de persoon van Christus in het gedrang doordat hij de godheid scheidt van de mensheid.⁵³ Door het dualistisch uitgangspunt 'God is God en de mens mens' wordt de godheid verstaan als het volstrekte tegendeel van de mensheid en kan het Woord niet echt vlees, niet werkelijke menselijke geschiedenis worden.⁵⁴ Korff zegt dus, kort samengevat: bij Calvijn blijft de menselijke natuur onverenigbaar met de goddelijke, bij Barth blijft de goddelijke natuur onverenigbaar met de menselijke.

Wanneer we Korff's christologie vergelijken met die van Gunning valt allereerst op dat Korff elke speculatie over een *Logos asarkos* afwijst.⁵⁵ Dit is een

44 Idem, 102-107.

45 Idem, 191.

46 Idem, 192-196.

47 Idem, 115, 141.

48 Idem, 262-263, 332-334.

49 Idem, 242, 246-247, 259-260.

50 Idem, 238, 246-249, 261-262.

51 Idem, 260.

52 Idem, 263.

53 Idem, 332-337.

54 Idem, 292, 295, 309, 333, 342-344.

55 Idem, 255-259.

ingrijpend verschil. Maar we vinden ook enkele treffende overeenkomsten die typerend zijn voor de ethische traditie. 1. In de geschiedenis van Jezus Christus kunnen wij zijn godheid ontdekken. 2. Gods openbaring sluit aan bij de diepste behoeften die mensen bij zichzelf gewaar worden en deze behoeften worden vervuld door Christus. 3. In de tweenaturenleer dient de eenheid van de persoon van Christus centraal te staan. In de gereformeerde uitwerking van het onderscheid tussen godheid en mensheid komt deze eenheid tekort. 4. De menselijke natuur, die goed geschapen is naar Gods beeld, is vatbaar voor vereniging met God.

Miskotte reageerde furieus op Korffs christologie. Hij bestrijdt Korffs uitgangspunt dat het geloof in de historische verschijning van Jezus Christus het komen van God ziet. Geloven is geen zien en het evangelie is geen historie. Het evangelie is een boodschap die de Heilige Geest ons doet horen en geloven als Woord van God.⁵⁶ Doordat Korff geschiedenis en geloof als grondslag voor zijn christologie neemt, heeft hij, ondanks zijn verdediging van Chalcedon, de ‘tot voor kort gangbare “ethische” leer’ niet echt doorbroken. ‘Daar en hier meent men “de Heer” tegen “de leer te mogen stellen...”’⁵⁷

Daarnaast gaat Miskotte in op Korffs kritiek dat Barths christologie is gebaseerd op het axioma ‘God is God’. Hij verdedigt niet dit axioma van de jonge Barth, maar bestrijdt Korffs interpretatie van Barths christologie. Volgens Miskotte leest Korff Barth ten onrechte exclusief vanuit zijn dialectische beginperiode. De oudere Barth verstaat Christus niet langer vanuit een abstracte tegenstelling tussen God en mens. Hij denkt vanuit de vleeswording; van deze bepaalde God die in Christus mens geworden is, wordt beleden dat het eeuwige Woord de mensheid heeft aangenomen.⁵⁸ Barth begrijpt de godheid van God vanuit haar vereniging met de menselijke natuur. De God die in Christus tot ons komt, is zo God dat Hij mens kan worden. Miskotte probeert de eenheid van de persoon van Christus te waarborgen door een herinterpretatie van zijn godheid.

Miskotte gaat in zijn recensie niet in op de opvatting dat Gods openbaring in Christus aansluit bij de menselijke behoeften, maar hoe hij daar over dacht wordt duidelijk in een dagboekantekening enkele jaren voor zijn debat met Korff:

56 K.H. Miskotte, ‘Halt bij Chalcedon?’ (1941), in: *Karl Barth: Inspiratie en vertolking*, MVW 2, 272-273.

57 Idem, 273.

58 Idem, 259, 263-265.

Gelezen in Gunning *Blikken* IV ...Dit is verre van gereformeerd. ... Cf. ook III, p. 357... "Henoch, Noach, Abraham ... is ons ten hoogste belangrijk!! Want zonder hun ontvankelijkheid voor God ware geene ontwikkeling van Gods openbaring mogelijk geweest." Ontstellend! Daar *schijnt* Gunning werkelijk het spoor zó bijster dat men bijna achterdochtig wordt tegen al het andere, goede, gereformeerde.⁵⁹

Ook de gedachte dat de geschapen menselijke natuur 'vatbaar' (Korff) is voor vereniging met God komt in Miskottes recensie niet aan de orde. Het lijkt mij niet waarschijnlijk dat Miskotte deze opvatting bijvalt. In zijn overige christologische beschouwingen heb ik er geen spoor van kunnen vinden. Miskotte doet geen enkele poging om de eenheid van de persoon van Christus te waarborgen door een nieuwe omschrijving van de menselijke natuur.

We kunnen vaststellen dat Miskotte Korffs visie op de historische zichtbaarheid van het goddelijke Woord, op het verband tussen menselijke behoefte en goddelijke openbaring en op de vatbaarheid van de menselijke natuur voor God afwijst. Aangezien Korff op deze punten overeenstemt met Gunning, kunnen we concluderen dat Miskotte hier afstand neemt van de christologie en theologie van Gunning.

Miskottes kritiek op Korff veroorzaakte grote opschudding. Berkhof, die in Leiden bij Korff had gestudeerd, schreef erover: '... Miskottes aanval (was), vooral waar het Korffs Barth-interpretatie betrof, van een ongewone en zelfs vernederende felheid. Deze kritiek sloeg als een bom in bij vele jongere theologen die in beiden hun leermeesters zagen.' Maar Berkhof stelde ook vast: 'Bij het voortschrijden van Barths publicaties slonken de bezwaren van zijn tegenstanders meer en meer, en werd Miskottes interpretatie algemeen als de juiste erkend.'⁶⁰

Berkhof bevestigt hiermee Miskottes eigen vaststelling dat de christologie van de rijpe Barth minder van de christologie van Korff verschilt dan Korff beseft.⁶¹ Barth probeert evenals Korff de godheid van God te begrijpen vanuit de incarnatie.

59 K.H. Miskotte, 'Dagboek 28 december 1938', in: *Uit de dagboeken 1938-1940*, MVW 5C, 431. Op 25 november van hetzelfde jaar schreef hij echter: 'Gunning 'de Majesteit Gods', Blikken II blz. 79vv. geeft een schets van een dogmatiek, uitgaand van de Zoon, de natuurlijke theologie ontkennde. ... Dit is volkomen Barthiaans!' (400).

60 H. Berkhof, 'Frederik Willem Adrianus Korff (jr)', *Kerk en Theologie* 41/3 (1990) 188.

61 Miskotte, 'Halt bij Chalcedon?', 265.

Miskottes verwerking van Barth

In de dertiger, veertiger en vijftiger jaren wijdt Miskotte zich aan de interpretatie en vertolking van Barths theologie in de Nederlandse context. Barths christologie verschilt echter fundamenteel van die van Gunning. Dit blijkt uit de volgende theses van Barth. 1. Dat Christus het Woord is, betekent dat God in Christus zichzelf openbaart; niets minder en niets meer.⁶² 2. Voor onze blik in de geschiedenis is dit verborgen; het wordt na Pasen door de Heilige Geest geopenbaard.⁶³ 3. Het pre-existente Woord is goddelijk, niet godmenselijk.⁶⁴ 4. De *Logos asarkos* is slechts *terminus a quo* van de vleeswording, niet universeel werkzaam in het geweten, godsbesef en godsverlangen van mensen.⁶⁵ 5. Dat alle dingen zijn geschapen door het Woord (Johannes 1:3), impliceert dat wij alleen in Jezus Christus God leren kennen en alleen vanuit Christus kunnen geloven in God als Schepper; het betekent niet dat wij God in de wereld kunnen vinden.⁶⁶ 6. Incarnatie is aanneming van de menselijke natuur, geen menswording.⁶⁷

Barth verstaat de incarnatie als Gods singuliere zelf-openbaring en gebruikt klassieke dogmatische termen om dit gebeuren te doorlichten, waarbij deze termen vaak een nieuwe inhoud krijgen. Zijn conceptie is een radicale breuk met het theïstisch godsbegrip van de natuurlijke theologie. Menswording van God, openbaring van God en wezen van God komen hier heel dicht bij elkaar te liggen. Barths nieuwe visie op Gods menswording als zelfopenbaring is de grote theologische ontdekking in het leven van Miskotte. Hij radicaliseert deze visie vanuit het oudtestamentisch getuigenis van de Naam die zich in de wereld van de wereld onderscheidt – niet daarbuiten.⁶⁸ Omdat God zich *in* Christus van de wereld onderscheidt,

62 Barth, *KD* III/1 (1945), 58. In Barths exegese van Joh. 1 betekent '*Logos*' openbaring en wijst deze term vooruit naar vs. 14. Zie: R. Bauckham, 'Revelatory Word or Beloved Son? Barth on the Johannine Prologue', in: D.L. Migliore (red.), *Reading the Gospels with Karl Barth*. Grand Rapids MI: Eerdmans 2017, 16-33.

63 Barth, *KD* IV/1 (1953), 178-179.

64 Barth, *KD* I/2 (1938), 149-150, 176; IV/2 (1955), 49, 68.

65 Barth, *KD* I/2, 184-185. Volgens Bauckham is '*Logos asarkos*' bij Barth een pure abstractie, 'an element in the concept of the Logos ensarkos'; Bauckham, 'Revelatory Word or Beloved Son?', 23. Meijering wijst er op dat Barth hier afstand neemt van de kerkvaders; E.P. Meijering, *Von den Kirchenvätern zu Karl Barth: Das altkirchliche Dogma in der 'Kirchlichen Dogmatik'*. Amsterdam: Gieben 1993, 58, 266, 366.

66 Barth, *KD* II/1 (1939), 357-360; III/1, 29-33.

67 Barth, *KD* I/2, 175-176; IV/2, 44.

68 Vgl. H.C. van der Sar, *Verborgen eenvoud: De hermeneutische functie van de Godsleer in de theologie van K.H. Miskotte*. Kampen: Kok 1995, 156-158.

vinden we bij Miskotte geen aandacht voor de *Logos asarkos*; omdat Hij zich in Christus *van* de wereld onderscheidt geen beschouwingen over een algemene inwoning van de Logos in de mensheid.

Toch komt de stem van Gunning niet helemaal tot zwijgen in Miskottes verwerking van Barth. Zijn uitspraken over de menselijkheid van God en over het Woord als licht en leven staan in een gunningiaanse toonzetting.

Reeds in 1941, het jaar van zijn bestrijding van Korff, schrijft Miskotte:

*De Naam heeft gestalte aangenomen in een mensenleven. ...Jezus Christus is de Naam, waardoor wij ... al het wereldwerk Gods zien als heil. De eigenlijke kern van het heil is namelijk, dat God een 'menselijk' God is, in tegenstelling met de goden van de heidenen en de Godheid van het moderne naturalisme.*⁶⁹

En in 1948 zegt hij in een studie die hij later uitwerkt in *Als de goden zwijgen* (1956):

God kan onmogelijk anders openbaar zijn dan door openbaring, d.i. menswording ... dat God de Here *waarachtig de menselijke natuur heeft aangenomen*, ... is ... in het Oude Testament *voorondersteld*; het is voorondersteld ... als besloten, als gegrond in het wezen, het karakter, de bemoeienis van dezen God.⁷⁰

En verder: '... het is in Zijn Wezen aangelegd en voorbereid ... een mensch onder de mensen te zijn.'⁷¹ Dergelijke gedachten liggen helemaal in de lijn van Gunning. Ze zijn ook bij de oudere Barth te vinden.⁷²

69 K.H. Miskotte, *Bijbelsch ABC*. Nijkerk: Callenbach 1941, 41; *Bijbels ABC*. Baarn: Ten Have 1971³, 46.

70 K.H. Miskotte, 'De prediking van het Oude Testament', in: S.F.H.J. Berkelbach van der Sprenkel en P.J. Roscam Abbing (red.), *Handboek voor de prediking I*. Amsterdam: Holland 1948, 365-366; *Als de goden zwijgen: Over de zin van het Oude Testament* (1956), MVW 8, 107.

71 Miskotte, 'De prediking van het Oude Testament', 368; *Als de goden zwijgen*, 110. In *Als de goden zwijgen* voegt hij nog toe dat God mens wordt: 'niet ondanks zijn godheid, maar *krachtens* zijn godheid' (99, 110).

72 In 1956 schrijft Barth 'dass Gottes Göttlichkeit seine Menschlichkeit nicht aus-, sondern in sich schließt'; Karl Barth, *Die Menschlichkeit Gottes*, Theologische Studien 48. Zürich: Evangelischer Verlag, 1956, 13. Barth omschrijft Gods menselijkheid als zijn vrijheid om met mensen in liefde om te gaan. Deze menselijkheid ligt niet in Gods 'natuur', maar in zijn wil, zijn besluit om een God van mensen te zijn (14). Dit wordt openbaar in Jezus Christus: 'Im Spiegel dieser Menschlichkeit Jesu Christi offenbart sich die in seiner Göttlichkeit eingeschlossene Menschlichkeit Gottes' (15).

In de epiloog van zijn hoofdwerk overweegt Miskotte Johannes 1:4, de tekst die Gunning tot kosmologische speculatie inspireerde en die bij Barth nauwelijks een rol speelt. Hij schrijft dan – en vooral de laatste woorden in dit lange citaat zijn opmerkelijk:

... Jezus is het Woord. De hele proloog van het Johannes-evangelie spreekt immers niet van de 'eeuwige Logos', maar van de mens, de Mens, de enige, die niet slechts onder de mensen vertoeft, maar tot hen 'kwàm', hen 'zocht', hen 'òmkeerde', hun verleden vergaf en herschiep – en zo leven bracht, *het* leven, licht bracht, *het* licht; en in dit alles tot hen kwam als het Woord-van-de-aanvang, dat openbaar werd, de diepste en laatste Sprake achter en boven en in de zichtbare en onzichtbare dingen.⁷³

'Sprake *in* de zichtbare en onzichtbare dingen.' Vanuit Gunnings visie op de werkzame presentie van het Woord in de schepping kan dit worden gezegd. Vanuit Barth niet. Barth rekent niet met een dergelijke presentie van de *Logos asarkos*. Hij erkent weliswaar dat de opgestane Christus ware woorden kan spreken in de wereld, maar dit zijn niet meer dan incidentele onderbrekingen van het wereldgebeuren.⁷⁴ En dat de wereld geen donkere chaos is, maar de eigenschappen heeft van een kenbare orde, de 'lichten van de schepping', zegt volgens hem niets over God.⁷⁵

Bij Miskottes overgave aan Barth en zijn verwijdering van Gunning blijft er dus zacht, maar onmiskenbaar een diepe verwantschap met Gunning te beluisteren: God is 'menselijk' en Jezus is de Sprake in alle dingen. Zijn er daarnaast ook meer gearticuleerde inzichten te noemen die Miskotte van Gunning heeft overgenomen? Bij mijn lectuur van het *Verzameld Werk* 17 heb ik er twee gevonden. De ene kwam als een verrassing, de andere had ik verwacht. Ik beschrijf eerst de verrassing: de kerkleer.

73 Miskotte *Als de goden zwijgen*, 392.

74 Barth, *KD IV/3* (1959), 131, 148. Miskotte is op dit punt veel minder terughoudend: 'Gunning was een in de Opstanding opgenomene, een door het Paaslicht ontvonkte geest. Gunning heeft mij voor het eerst geleerd de zomer te beleven als een genade ons verworven door de Opgestane Heer. Niet dat hij het ooit daarover hééft, maar zo werkte het zich bij mij, daar in de stilte van Hattem, uit: het Licht des levens is oorsprong en borg van alle licht, ook van het natuurlijke licht.' Miskotte, 'Dagboek 10 april 1939', *MVW* 5C, 547.

75 Barth, *KD IV/3*, 166, 176-177.

Kerk en koninkrijk

Miskotte bespreekt Gunnings kerkleer in zijn opstel ‘Gunning en de strijd voor kerkherstel’ uit 1953. Zuiver dogmatisch gezien is dit stuk voor mij het hoogtepunt van deel 17. Het begint met een rijk gedocumenteerd en genuanceerd historisch onderzoek, vervolgt met een diepgaande peiling en besluit met een weloverwogen en originele conclusie. Methodisch zie je hier de kracht van het samengaan van drie benaderingswijzen die Miskotte betitelt als ‘kijken’, ‘zien’ en ‘horen’: 1. empirische observatie en beschrijving van historische of talige gegevens; 2. fenomenologische bepaling van de wezenlijke structuur van een verschijnsel afgezien van de waarheidsvraag; 3. theologische waardering en beantwoording van de waarheidsvraag.⁷⁶ Doordat theologische reflectie volgt op het ‘kijken’ en het ‘zien’, komt zij nooit los te staan van het geleefde leven en het geleefde geloof.

Miskotte komt terug op het oordeel dat hij eerder had gegeven over de confessionele inzet van de oude Gunning. De jonge Gunning zag de kerk (met Tertullianus) als een gemeenschap van gelovigen, mensen die door de Geest geleid Gods koninkrijk verwachten, een kerk zoals we die in de brieven van Paulus tegenkomen (404). Echt geloven is alleen mogelijk in vrijheid en zonder dwang. Daarom wees de jonge Gunning leertucht af. Maar onder invloed van allerlei kerkelijke wantoestanden, gaat hij zich later toch uitspreken voor leertucht en zet hij zich samen met Hoedemaker in voor herstel van de belijdenis en de ambten in de Nederlandse Hervormde Kerk. In 1922 noemde Miskotte deze confessionele wending ‘tragisch gezien de visionaire hoogte van zijn geest’ (52v.).

In 1953, na invoering van de nieuwe belijdende en ambtelijke hervormde kerkorde, vraagt Miskotte zich af of dit oordeel terecht was. Na bestudering van alle uitspraken over de kerk in de *Blikken in de openbaring* en Gunnings talrijke brochures over kerkelijke vraagstukken in hun wisselende frontstellingen, concludeert Miskotte dat Gunnings onderliggende visie op

⁷⁶ Miskotte heeft de termen ‘kijken’, ‘zien’ en ‘horen’ geïntroduceerd als namen voor de historisch-kritische, de fenomenologische en de theologische exegese; K.H. Miskotte, *Om het levende Woord: Opstellen over de praktijk van de exegese*, Studieuitgave, Jaco Zuurmond (red.), Middelburg: Skandalon, 2024 (1948¹), 61-96, 118-121. Zie ook: M. Elbers, *The Anti-Religious Testimony of the Bible as Self-Critique: K.H. Miskotte in Conversation with Jan Assman*, Leuven: Katholieke Universiteit Leuven 2024, 144-152; J. Muis, *Openbaring en interpretatie: Het verstaan van de Heilige Schrift volgens K. Barth en K.H. Miskotte*, 's Gravenhage: Boekencentrum 1989, 448-463, 440-446. Deze drie benaderingswijzen gaan ook samen in niet-exegetisch werk van Miskotte, bijvoorbeeld in zijn *Korte nabetrachting over de Afscheiding van 1834* (1934), in: *VWM* 17, 305-356.

de kerk in de loop van zijn leven niet fundamenteel is veranderd en dat zijn latere confessionele en ambtelijke aanvullingen niet meer waren dan een noodmaatregel in bijzondere omstandigheden (407). Gunnings inzet voor herstel van de belijdenis en de ambten is naar Miskottes gerijpte inzicht weliswaar geen *tragische* wending, maar het blijft wel een wending (419). Zij ligt niet in het verlengde van Gunnings diepste visie op de kerk, die is geïnspireerd door de vroege kerk die zich nog niet institutioneel in de wereld heeft gevestigd omdat zij zich uitstrekt naar de toekomst van de Heer (421-424, 426-427). Gunnings grondvisie is niet ambtelijk en confessioneel, maar eschatologisch, oecumenisch en apostolair (411, 427).

Miskotte valt Gunnings grondvisie op de kerk zonder mitsen en maren bij. De kerk is een gemeenschap van mensen die geloven in Christus en die uitzien naar de komst van Gods koninkrijk, de verheerlijkte mensheid. Deze gemeenschap is een eerste en voorlopige gestalte van deze nieuwe mensheid. Want het Hoofd van de kerk is ook het Hoofd van de mensheid. Zoals Gunning in de scheppingsleer de universele werkzaamheid van Christus als Woord leert, zo in de eschatologie zijn universele regering als Hoofd van kerk en wereld. In Christus zijn kerk en wereld één, en wij leven toe naar de universele realisering en openbaring van deze eenheid. Miskotte besluit zijn opstel met deze zinnen:

Wordt de kerk niet meer kerk naarmate zij geen dringender vraag meer heeft dan deze ene: solidair te zijn met allen die (afgezien van hun geloof of ongeloof) hun menszijn, hun eigenlijke menszijn in Christus hebben? ... Is er nog een andere grond voor de zorg om de kerkorde dan de liefde van Christus, die ons dringt zo *klaar* en zuiver mogelijk te spreken van het heil van God tot hen die reeds onze broeders *zijn*? (430, 431)

Dit brengt ons bij het tweede inzicht dat Miskotte van Gunning heeft overgenomen: het apostolaat in solidariteit.

Apostolaat in solidariteit

Miskottes bewondering voor Gunnings solidair-apostolische grondhouding (294, 427, 443, 447) loopt als een rode draad door alle stukken heen.⁷⁷ Evenals Gunning wil hij Woord en wereld, geloof en cultuur tot elke prijs bij elkaar

⁷⁷ Zie: De Kruijf, *Heiden, Jood en Christen*, 175-176, 185-186; De Lange, 'Het tegoe van J.H. Gunning Jr. bij K.H. Miskotte', xlix.

houden. Gunning is voor Miskotte een rolmodel als getuige van Christus op de Areopagus van de moderne cultuur. Verkondiging van het evangelie is onmogelijk als je geen verbinding hebt met de ervaringen, de vragen, de twijfels en de verlangens van je hoorders.

Maar de manier waarop Miskotte zich dat contact indenkt verschilt aanmerkelijk van Gunnings zienswijze. Voor Gunning is geloven opnieuw geboren worden tot een nieuw leven in gemeenschap met Christus. In dit nieuwe leven worden de diepste menselijke behoeften aan liefde, vrijheid en heiligheid vervuld, behoeften die door de *Logos asarkos* zijn gewekt in het hart en geweten van alle mensen. Ook Miskotte gelooft in de eenheid van Christus en alle mensen. Bij hem berust deze echter niet op de werkzaamheid van de *Logos asarkos* die alle mensen gewaar worden in hun verlangen naar God. Zij is uitsluitend gefundeerd in de verzoening en opstanding van Christus, een objectieve werkelijkheid die buiten het geloof in Christus niet subjectief wordt ervaren.⁷⁸ Van nature zijn wij geen christenen zoals Gunning meent, maar heidenen:

... für das moderne Schriftverständnis ist es klar, dass die *Strukturen* der Schrift implizieren, dass alles, was von Natur und im allgemeinen "Gott" heißt, als Abgott enthüllt wird, dass Glaube sich immer absetzt gegen angeborene Religion, dass kein Prophet oder Apostel jemals gemeint hat, der religiöse Mensch gehe seinen Weg von einem niedrigen zu einem besseren Glauben; jedes Bekenntnis zu Christus schließt vielmehr das Bekenntnis der Herkunft aus dem Unglauben ein.⁷⁹

Oftewel: 'het evangelie komt tot de mens, niet de mens tot het evangelie.'⁸⁰

Maar soms komt in Miskottes werk onverwacht een andere benadering aan de oppervlakte. Zo zegt hij in een bespreking van het Catechismusartikel over Jezus als Zaligmaker ineens

... de kerk is waarlijk wel een schatbewaarster en uitdeler van verborgenheden, die de stoutste verbeelding te boven gaan en de meest elementaire honger naar leven en liefde bedoelen te bevredigen.⁸¹

78 Miskotte volgt hier Barth; Barth, *KD IV/3*, 588-565.

79 Miskotte, 'Natürliche Religion und Theologie', in: K. Gallig e.a. (red.), *Die Religion in Geschichte und Gegenwart IV*. Tübingen: Mohr Siebeck 1960³, 1324.

80 De Kruijff, *Heiden, Jood en Christen*, 175.

81 Miskotte, *De blijde wetenschap* (1947), *MVW* 11, 439.

En in zijn preken gaat hij voortdurend op zoek naar zijn hoorders en laat hun voelen: zonder Christus zijn we overgeleverd aan de goden en het lot, aan de leegte en het niets, en verliezen we onze humaniteit. Dit is ook één van de grondlijnen in *Als de goden zwijgen*: het enige verweer tegen het heersend nihilisme dat ons leven onmenselijk en zinloos maakt, is de Naam in ons leven.⁸² In zijn getuigenis op de Areopagus appelleert Miskotte aan een verlangen bij de hoorder naar menselijkheid en naar zin, hoe verborgen en onbewust ook.

Wanneer we dit appel serieus nemen, moeten we naar mijn mening, anders dan Miskotte zelf doet, zeggen: het evangelie komt tot de mens *en* de mens komt tot het evangelie. Wel verschilt het eerste komen radicaal van het tweede. Het evangelie komt met de uitgestoken hand van de redder, de mens komt met de uitgestoken hand van een drenkeling. Gunning kan deze uitgestoken hand van de mens dogmatisch plaatsen: dat de drenkeling zijn hand uitsteekt is het werk van de *Logos asarkos*; de reddende hand komt van de *Logos ensarkos*. Op verschillende wijzen is dezelfde Christus in beide handelingen werkzaam. Miskotte rekent niet met de werking van een *Logos asarkos* in alle mensen. In zijn theologie is geen plaats voor de uitgestoken hand van de drenkeling. Aan het geloof gaat niets anders dan ongeloof vooraf. Tegelijk blijft Miskotte zijn tijdgenoten aanspreken op hun verlangen naar leven en licht.

Dit geeft aan zijn werk als tolk en getuige een heel eigen spanning. Als volgeling van Barth rekent de prediker Miskotte met hoorders die uit zichzelf niet in Christus geloven en ook niet naar Hem op zoek zijn. Het evangelie sluit niet aan bij de wijze waarop zij de wereld en zichzelf beleven. Een directe confrontatie lijkt de enige optie. Maar aan de andere kant kan en wil Miskotte het evangelie niet verkondigen met voorbijgaan aan de concrete beleving van zijn hoorders, een beleving die altijd historisch en cultureel is bepaald. Het grote en inspirerende van Miskotte is dat hij deze spanning tussen apostolaat en solidariteit uithoudt en nergens opheft in een synthese. Wel maakt hij de spanning dragelijk door zijn fenomenologie. In de fenomenologie kan de menselijke beleving van de wereld worden beschreven en in haar wezenlijke kern gepeild, zonder dat zij vanuit de Schrift op haar waarheidsgehalte wordt beoordeeld. Hier wordt de wereldbeleving niet met het evangelie geconfronteerd, maar als menselijke beleving serieus genomen. In de fenomenologie wordt de confrontatie met het evangelie uitgesteld. Maar dit uitstel is geen afstel. Miskotte stelt zijn fenomenologie niet in de plaats, maar in dienst van de verkondiging. Door zo precies en herkenbaar

82 Miskotte, *Als de goden zwijgen*, 24-25, 49, 63, 65-67, 100, 366.

mogelijk te verwoorden hoe de hoorders, waaronder de prediker zelf, er in hun context geestelijk aan toe zijn, kan de prediker het evangelie doelgericht verkondigen en de kans vergroten dat zijn hoorders existentieel worden geraakt. In het schouwen en doorzien van het menselijk bestaan zonder Christus zoals dat in de moderne literatuur tot uitdrukking komt, is de prediker Miskotte solidair met zijn hoorders en stelt hij hen voor een keuze die zowel vanuit de Schrift als voor de menselijke beleving evident wordt als een keuze tussen Christus en de ontmenselijking, tussen de Levende en de dood, tussen een zinvol leven en de leegte. In dit theologisch gebruik van de fenomenologie blijft Miskotte een volgeling van Gunning en voluit ethisch.⁸³

Over de auteur

Prof. dr. J. Muis is emeritus hoogleraar Dogmatiek aan de Protestantse Theologische Universiteit.

Bibliografie

- W.J. Aalders, *De Incarnatie*. Groningen: Wolters 1933.
- H. Assel, *Elementare Christologie I: Versöhnung und neue Schöpfung*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus 2020.
- K. Barth, *Kirchliche Dogmatik* I/2. Zollikon-Zürich: Evangelischer Verlag 1938.
- K. Barth, *Kirchliche Dogmatik* II/1. Zollikon-Zürich: Evangelischer Verlag 1939.
- K. Barth, *Kirchliche Dogmatik* III/1. Zollikon-Zürich: Evangelischer Verlag 1945.
- K. Barth, *Kirchliche Dogmatik* IV/1. Zollikon-Zürich: Evangelischer Verlag 1953.
- K. Barth, *Kirchliche Dogmatik* IV/2. Zollikon-Zürich: Evangelischer Verlag 1955.
- K. Barth, *Die Menschlichkeit Gottes*, Theologische Studien 48. Zollikon-Zürich: Evangelischer Verlag, 1956.
- K. Barth, *Kirchliche Dogmatik* IV/3. Zollikon-Zürich: Evangelischer Verlag 1959.
- R. Bauckham, 'Revelatory Word or Beloved Son: Barth on the Johannine Prologue?', in: D.L. Migliore (red.), *Reading the Gospels with Karl Barth*. Grand Rapids MI: Eerdmans 2017, 16-33.

83 Dit rechtvaardigt echter niet de these van De Lange dat Miskotte de theologie van Barth integreerde in zijn gunningiaans streven naar een synthese tussen evangelie en cultuur; De Lange, 'Het tegood van J.H. Gunning Jr. bij K.H. Miskotte', xlix. De Lange baseert zijn these op Miskottes boek over Gunning uit 1929 en zijn artikel 'Gunning en de strijd voor kerkherstel' uit 1953, maar houdt geen rekening met Miskottes kritiek op Gunnings christologie en zijn afwijzing van Gunnings visie op de verhouding tussen religie en geloof.

- H. Bavinck, *De theologie van Prof. Dr. Daniel Chantepie de la Saussaye: Bijdrage tot de kennis der ethische theologie*. Leiden: Donner 1903² (1884¹).
- H. Berkhof, 'Frederik Willem Adrianus Korff (jr)', *Kerk en Theologie* 41/3 (1990), 179-191.
- N. den Bok, "'Hoe denkt u over de Christus?' Een klassieke peiling van Gunnings ethische christologie', Gunnings ethische theologie - een klassieke waardering | Redactie Theologie.nl | Theologie.nl, lezing 17 januari 2014.
- G. Bos, *Christus de Gekruisigde voor en in ons: Gunnings getuigenis van het verzoende leven*. Dordrecht: J.P. van den Tol 1981.
- D. Chantepie de la Saussaye, *Beoordeling van het werk van Dr. J.H. Scholten over de leer der Hervormde Kerk* (1857-1859), in: *Verzameld Werk* 2, F.G.M. Broeyer, H.W. de Knijff, H. Velduis (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2000, 9-289.
- D. Chantepie de la Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap in de encyclopedie der wetenschappen* (1872), *Verzameld Werk* 3, F.G.M. Broeyer, H.W. de Knijff, H. Velduis (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2003, 507-545.
- M. Elbers, *The Anti-Religious Testimony of the Bible as Self-Critique: K.H. Miskotte in Conversation with Jan Assman*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven 2024.
- J.H. Gerretsen, *Christologie*. Nijmegen: Ten Hoet 1911.
- P. Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig: Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethisch beginsel*. Gorinchem: Narratio 2014.
- J.H. Gunning Jr., *Gordel en wijnkruik* (1859), in: *Verzameld Werk* 1, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2012, 31-100.
- J.H. Gunning Jr., *Beginsel en meningen* (1860), in: *Verzameld Werk* 1, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2012, 101-180.
- J.H. Gunning Jr., *Christus de Gekruisigde voor en in ons* (1864), in: *Verzameld Werk* 1, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2012, 201-276.
- J.H. Gunning Jr., *Blikken in de openbaring* I. Rotterdam: Bredée 1929² (1866¹).
- J.H. Gunning Jr., *Blikken in de openbaring* II. Rotterdam: Bredée 1929² (1868¹).
- J.H. Gunning Jr., *Blikken in de openbaring* III. Rotterdam: Bredée 1929² (1868¹).
- J.H. Gunning Jr., *Blikken in de openbaring* IV. Rotterdam: Bredée 1930² (1869¹).
- J.H. Gunning Jr., *Is er zaligheid buiten het geloof?* (1870²), in: *Verzameld Werk* 1, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2012, 349-363.
- J.H. Gunning Jr., 'De godheid van Christus', *Protestantsche Bijdragen* I (1870), 149-181.
- J.H. Gunning Jr., *Plato's ideeënleer* (1874), in: *Verzameld Werk* 3, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2015, 177-205.
- J.H. Gunning Jr., *Spinoza en de idee der persoonlijkheid* (1876), in: *Verzameld Werk* 3, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2015, 211-403.

- J.H. Gunning Jr., *Deze wereld of de toekomstende: Een woord tot de gemeente naar aanleiding van het oprichten van een standbeeld voor Spinoza* (1880) in: *Verzameld Werk* 3, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2015, 405-420.
- J.H. Gunning Jr., *Het leven van Jezus: Tafereelen uit het leven des Heeren*. 's Gravenhage: W.A. Beschoor, 1880.
- J.H. Gunning Jr., *Glaube und Sittlichkeit*. Amsterdam, the Netherlands: Höveker 1882.
- J.H. Gunning Jr., *Discipelen des Woords* (1883), in: *Verzameld Werk* 2, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2013, 125-151.
- J.H. Gunning Jr., *Brief aan H. Bavinck* 1 (1884), in: *Verzameld Werk* 2, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2013, 154-157.
- J.H. Gunning Jr., *Jezus Christus, de Middelaar Gods en der mensen* (1884), in: *Verzameld Werk* 2, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2013, 171-258.
- J.H. Gunning Jr., *Wat is het geloof?* (1887), in: *Verzameld Werk* 2, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2013, 259-293.
- J.H. Gunning Jr., *Onze schuld tegenover de 'gereformeerden'* (1887), in: *Verzameld Werk* 2, Leo Mietus (red.). Zoetermeer: Boekencentrum 2013, 296-337.
- J.H. Gunning Jr., 'Brief aan H. Bavinck, 2 december 1903', in: *Brochures en brieven uit zijn Leidse tijd* (1889-1899), A. de Lange (red.). Kampen: Kok 1984, 153-155.
- J.M. Hasselaar, 'Aantekeningen over prof. Dr. J.H. Gunning Jr.' (1963) in: *Al luisterend*. Utrecht: 1977, 108-140.
- F.W.A. Korff, *Christologie: De leer van het komen Gods* I. Nijkerk: Callenbach 1942² (1940¹).
- G.G. de Kruijf, *Heiden, Jood en Christen: Een studie over de theologie van K.H. Miskotte*. Baarn: Ten Have 1981.
- A. de Lange, 'Het tegood van J.H. Gunning Jr. bij K.H. Miskotte', in: K.H. Miskotte, *Johannes Hermanus Gunning en andere bijdragen over de theologie van de 19^e eeuw*, *Verzameld Werk* 17, Willem Maarten Dekker, Willem van der Meiden, Lieuwe Mietus, Rinse Reeling Brouwer (red.). Utrecht: KokBoekencentrum 2024, xxvii-xlix.
- E.P. Meijering, *Von den Kirchenvätern zu Karl Barth: Das altkirchliche Dogma in der 'Kirchlichen Dogmatik'*. Amsterdam, the Netherlands: Gieben 1993.
- K.H. Miskotte, *Bijbelsch ABC*. Nijkerk: Callenbach 1941.
- K.H. Miskotte, 'Halt bij Chalcedon?' (1941), in: *Karl Barth: Inspiratie en vertolking*, *Verzameld Werk* 2, A. Geense, H. Stoevesandt (red.). Kampen: Kok 1987, 257-275.
- K.H. Miskotte, *De blijde wetenschap* (1947), in: *Verzameld Werk* 11. Kampen: Kok 1989, 282-480.
- K.H. Miskotte, 'De prediking van het Oude Testament', in: S.F.H.J. Berkelbach van der Sprenkel, P.J. Roscam Abbing (red.), *Handboek voor de prediking* I. Amsterdam, the Netherlands: Holland 1948, 353-438.

- K.H. Miskotte, 'De ethische richting' (1951), in: *In de Waagschaal, Verzamelde Werk* 1, G.G. de Kruijf, A.J. Rasker, B.A. Venemans, J.R. Wolthaus (red.). Kok: Kampen 1982, 331-335.
- K.H. Miskotte, *Als de goden zwijgen: Over de zin van het Oude Testament* (1956), *Verzameld Werk* 8. Kok: Kampen 1983.
- K.H. Miskotte, 'Natürliche Religion und Theologie', in: K. Galling e.a. (red.), *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* IV. Tübingen: Mohr Siebeck 1960³, 1322-1326.
- K.H. Miskotte, *Bijbels ABC*. Baarn: Ten Have 1971³ (1941¹).
- K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1917-1930, Verzameld Werk* 4, E. Kuiper-Miskotte, H.H. Miskotte (red.). Kampen: Kok 1985.
- K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1938-1940, Verzameld Werk* 5C, H. Breebaart-Miskotte, E. Kuiper-Miskotte, W.J. van der Meiden, W. Veen (red.). Utrecht: Kok 2018.
- K.H. Miskotte, *Om het levende Woord: Opstellen over de praktijk van de exegese*, Studieuitgave, Jaco Zuurmond (red.). Middelburg: Skandalon, 2024 (1948¹).
- K.H. Miskotte, *Johannes Hermanus Gunning en andere bijdragen over de theologie van de 19^e eeuw, Verzameld Werk* 17, Willem Maarten Dekker, Willem van der Meiden, Lieuwe Mietus, Rinse Reeling Brouwer (red.). Utrecht: KokBoekencentrum 2024.
- J. Muis, *Openbaring en interpretatie: Het verstaan van de Heilige Schrift volgens K. Barth en K.H. Miskotte*. 's Gravenhage: Boekencentrum 1989.
- G.C. van Niftrik, 'Christologisch-antropologische heroriëntatie der dogmatiek bij Dr. D. Chantepie de la Saussaye', in: *Ernst en Vrede: Opstellen rondom de ethische theologie*. 's Gravenhage: Boekencentrum 1951, 79-99.
- O. Noordmans, 'Ontwikkeling en toekomst van de ethische theologie' (1931), in: *Verzamelde Werken* 3, J.M. Hasselaar e.a. (red.). Kok: Kampen 1981, 435-481.
- H.C. van der Sar, *Verborg en eenvoudig: De hermeneutische functie van de Godsleer in de theologie van K.H. Miskotte*. Kampen: Kok 1995.

Over de auteur

Prof. dr. J. Muis is emeritus hoogleraar Dogmatiek aan de Protestantse Theologische Universiteit.